

Cerimonial i pràctica de govern a la cort dels virreis de Nàpols al segle XVII*

DIEGO SOLA GARCIA

Tu, Gaeta, nodrissa d'Enees, amb la teva mort també vas donar renom per sempre a les nostres platges. Encara l'honor que avui et reten preserva el teu sojorn de repòs.

VIRGILI, *Eneida*, VII, 1-3

En aquest escenari mitològic, il·lustrat a l'Antiguitat per la ploma de Virgili, i davant l'atenta mirada d'ambaixadors i representats de la ciutat i del regne de Nàpols, començava el periple d'un nou virrei en el seu nou destí. Des de Gonzalo Fernández de Córdoba (1453-1515), el Gran Capità, que va derrotar els francesos a Gaeta el 1504 sota l'estendard de Ferran el Catòlic, i fins a Manuel de Zúñiga (1586-1653), VI comte de Monterrey, s'havien succeït per aquelles terres vint-i-nou virreis que representaren la sobirania reial de la monarquia catòlica dels Àustries sobre aquell estat italià, Nàpols, de gran importància estratègica a la política mediterrània i europea del seu temps.

Que Gaeta era l'oficiosa porta d'entrada dels nous virreis és conegut, entre altres informadors, gràcies a la minuciosa mà d'un mestre de

* Treball final del Màster d'Estudis Històrics, llegit al Departament d'Història Moderna de la Universitat de Barcelona el dia 27 de juny de 2012, davant un tribunal format pels professors Jaume Dantí, Valentí Gual i Joan Lluís Palos (director), que va obtenir la qualificació d'excel·lent.

cerimònies: Jusepe Renao. Fou un home al servei d'Antonio Álvarez de Toledo (1568-1639), V duc d'Alba, i del VI comte de Monterrey, Manuel de Zúñiga, exercint la seva funció de mestre de cerimònies en dos períodes separats, entre 1622 i 1629, primer, i entre 1631 i 1637, després. Renao va dedicar diversos anys del seu ofici a posar per escrit el funcionament de totes aquelles cerimònies que envoltaven la figura del virrei de Nàpols, com ara l'entrada dels virreis en aquest port mític que enamorà Virgili.

Gaeta era, certament, un port cèlebre entre la Campània i el Laci. Un punt estratègic, com ja s'ha mencionat: far que apuntava cap als limítrofs estats de l'Església i torxa que obria pas cap a Nàpols, la cosmopolita capital d'uns dels regnes més preuats per al Rei Catòlic.

Gaeta o Cayeta fou, segons la llegenda, la nodrissa d'Enees, l'invicte heroi troià que va unir la tradició grega i romana per donar pas al domini romà sobre gran part del món conegut durant l'Antiguitat. Més de dos mil anys després de la mitològica arribada d'Enees a aquelles costes, els virreis espanyols, disposats a assumir el pes d'una tradició mediterrània sobre les seves vestidures militars, desfilaven cap al seu nou destí.

Però Gaeta era, en realitat, una porta d'accés *oficiosa*. En veritat, Renao, com a mestre de cerimònies del virrei, potser mai no va arribar a presenciar una entrada virregnal en el llegendari port. Ell mateix ho assenyala, tot i que indirectament, a través de l'altra faceta conreada per a la posteritat: la de cronista. Pel seu compte, Renao va compilar (i copiar indissimuladament) una col·lecció de biografies de tots els virreis de Nàpols des del Gran Capità sota el títol de *Libro donde se trata de los virreyes lugarestenientes de este Reyno, y de las cosas tocantes a su grandeça* (c. 1634-1637). En aquesta obra, Renao explicà com el V duc d'Alba i el VI comte de Monterrey s'arribaren a Nàpols per altres vies. L'entrada de 1622 d'Alba tingué lloc per terra, venint des de Roma després d'encapçalar una ambaixada davant del papa. La de 1631 del comte de Monterrey seguí el mateix itinerari que la del duc d'Alba. Manuel de Zúñiga tornava d'una ambaixada també davant del pontífex. Finalment, entre Alba i Monterrey, Fernando Afán de Ribera (1583-1637), III duc d'Alcalá, entrà com a virrei a Nàpols el 1629 des de les costes del sud,

procedent de Malta. Renao estava a les acaballes del seu primer mandat com a cerimonier de palau, al servei del duc d'Alba, i poc que va poder veure una entrada des del mític port de Gaeta.

Tanmateix, Renao fou un observant de la tradició. O, almenys, ho intentà. En la seva biografia de Juan Alonso Pimentel de Herrera (?-1621), VIII comte de Benavente i virrei entre 1603 i 1610, escrigué:

Hizo alto en Gaeta donde, habiendo dado aviso de su llegada, se le hizo el recibimiento y honras acostumbradas a los demás señores Virreyes que hayan venido a este Reino con dicho cargo, como queda escrito en las entradas que hacen los Virreyes, que es el orden que hasta hora se ha tenido y que de aquí adelante se tiene de tener y observar (foli 21r).

Era imperatiu: l'ordre que fins aleshores s'havia tingut i la que havia de seguir-se d'aleshores endavant.

Hom es troba amb aquesta precisa ordre de cerimonier just al començament del manual de cerimònies de Jusepe Renao, tot seguit del compendi de biografies de virreis que endreça cronològicament cada un d'aquests lloctinents generals des de 1504. Així obrí Renao la segona part de la seva obra, amb la «Venida de virrey», advertint els seus successors en el càrrec de la necessitat d'observar les tradicions.

Aquesta fou l'obra d'un home que al Nàpols dels anys trenta del segle XVII va desenvolupar la seva feina fins a la màxima dedicació redactant un veritable compendi d'etiqueta i rituals, objecte d'estudi en aquest treball. Renao no va ser el primer a fer aquesta feina. N'hi va haver d'altres. Però fou el que més reeixí en la consolidació de la norma. Les successives versions manuscrites que van refondre el text original (la darrera de les quals és de 1724, en temps del virregnat austríac) en són una prova.

Aquest *èxit* de l'obra de Renao convida a algunes preguntes, d'entre les quals, la més important és si va existir una necessitat política d'intensificar la regulació (o la normativització) del cerimonial dels virreis.

Amb aquest treball es vol analitzar quin va ser l'abast d'aquest tipus d'obra reguladora (els manuals de cerimònies) i quin era el seu contin-

gut (concebut la cerimònia com a pràctica de govern). L'anàlisi s'ha efectuat a partir del tractament de les fonts primàries, dels manuals i de tota la literatura coetània que ens permet contextualitzar-les.

Perquè, precisament, fugir de la improvisació fou segurament un dels objectius més fermes de Jusepe Renao i dels seus predecessors i successors en el càrrec de mestres de cerimònies. De fet, de la interacció del compendi de biografies de virreis amb el seu cerimonial es pot observar com Renao presentà uns fets (unes decisions dels virreis) que després van constituir les bases normatives de l'etiqueta virregnal. Així, la pràctica creava la norma.

Durant molt de temps, les escenes de cort i els textos de cerimonial han estat tinguts per fonts de caràcter «aparentement trivial i repetitiu», tal com lamentà John Elliott en l'assaig sobre el cerimonial cortesà dels Àustries publicat a *España y su mundo (1500-1700)* el 1990. El fet és, però, que, gràcies a l'obra de Renao, o a la d'altres autors com ell, hom pot apropar-se a la realitat institucional del Nàpols hispànic en un moment d'estabilitat i consolidació. Cal incardinar l'obra de Renao en un punt central entre dues sacsejades importants per a la presència espanyola a Nàpols: el motí de 1585 que acabà amb la mort de l'electe del poble i que alguns autors assenyalen com un tens precedent de la gran revolta del XVII, i la revolta de Masaniello, l'any 1647, que desembocà en una efímera república. Per tant, un cerimonial situat en temps de calma relativa.

El *Libro donde se trata de los Virreyes, lugartenientes de este Reyno y de las cosas tocantes a su grandeza*, considerant-lo com un conjunt amb el *Manual mui necesario para el Officio de los Portereros de Cámara de su Excelencia* (acabat d'escriure el 1637) constitueix una obra fins avui poc coneguda i investigada. Si es té en compte que és el primer intent reeixit de sistematització del cerimonial de la cort dels virreis de Nàpols, cal parar atenció al seu contingut i el seu context.

El manuscrit de Renao va ser publicat parcialment per primera vegada el 1853 per Eustaquio Fernández de Navarrete. Fou el volum vint-i-tresè de la Colección de Documentos Inéditos para la Historia de España (CODOIN). Aquesta edició escapçava el text original adduint una

suposada desaparició de la segona (i més important) part de l'obra: el cerimonial dels virreis. Per tant, el volum de la CODOIN va recollir la compilació de biografies virregnals redactades pel mateix Jusepe Renao.

El manual de cerimònies, finalment, veié la llum el 1912 amb l'edició d'Antonio Paz y Meliá a la *Revue Hispanique* (volum vint-i-setè), i fou reimprès el 1965.

Aquestes dues edicions presenten errors de transcripció importants, començant pel cognom del mestre de cerimònies (*Raneo* en lloc de *Renao*) i seguint amb els noms d'altres llocs i persones. És per aquest motiu que aquest treball de recerca ha basat la seva anàlisi i estudi de la font en el manuscrit original que es conserva a la Biblioteca Nacional d'Espanya sota la signatura BNM 2979.

La recerca s'ha projectat, primerament, cap a un breu estat de la qüestió sobre els estudis sobre cort i cerimonial, un binomi ben qualificat per Isabel Enciso com una «metodologia», la de l'estudi de la cort, que ofereix noves perspectives sobre l'evolució política del sistema imperial espanyol en els seus territoris *perifèrics*. Aquesta «metodologia» ha fet créixer en els darrers anys les xarxes de recerca i els grups d'estudi.

El punt central de la recerca se centra en l'obra de Jusepe Renao, com un manual de cerimònies amb finalitat normativitzadora, i com una peça integrant d'un corpus normatiu més ampli.

A aquest respecte, el del corpus normatiu de la cort virregnal napolitana, cal acudir a les altres dues fonts d'arxiu que permeten dibuixar el context d'emergència reguladora del primer terç del segle XVII a Nàpols. La primera és un breu tractat sobre la cort del penúltim virrei nomenat per Felip II, Juan de Zúñiga (virrei entre 1586 i 1595). Té per autor Juan de Garnica i formà part d'una obra més àmplia titulada *De Hispanorum Monarchia*. La segona és un altre manual de cerimònies, *Libro en que se trata de todas las ceremonias acostumbradas hazerse en el palatio del reyno de Nápoles*, datada el 1620 i obra de Miguel Díez de Aux, mestre de cerimònies entre 1580 i 1622. Fou l'antecessor de Jusepe Renao.

Garnica va escriure a Roma *De Hispanorum Monarchia* (1595), una obra manuscrita que incloïa dos tractats: el primer sobre l'amenaça turca en els anys finals del segle XVI; el segon, una descripció d'aspectes

cerimonials de la ciutat de Nàpols, particularment les audiències públiques del virrei. Segons sembla, Garnica estava sota la protecció del duc de Sessa, Gonzalo Fernández de Córdoba, ambaixador del rei d'Espanya davant la Santa Seu (1591-1603), i el 1595 s'esperava la seva nominació a la més alta magistratura napolitana. La cort de Felip II, però, va ratificar Enrique de Guzmán, comte d'Olivares, com a virrei. Així doncs, Garnica pretenia oferir un panorama general de la cort napolitana al seu protector, el duc de Sessa. Aquest informador s'escandalitzà amb el caos endreçat que trobà a la cort virregnal napolitana, i va arribar a afirmar que,

El patio es pequeño, y los coches muchísimos, y particularmente en días señalados. De lo cual se sigue que, como no hay otra puerta, entran por ella todo género de gente. Los coches están tan apretados y confusos, y con tanto rumor y estrépito entre ellos y sus cocheros, que parece una Babilonia del todo desordenada (folis 9v-10r).

El manuscrit de Garnica es conserva a la Joseph Regenstein Library de Chicago, ms. 1130. Tanmateix, la crònica cerimonial ha estat publicat per Paolo Cherchi a *Archivio Storico per le Province Napoletane* (1974).

Pel que fa a Miguel Díez de Aux, l'autor del text d'entorn 1620 titulat *Libro en que se trata de todas la ceremonias acostumbradas hacerse en el palacio real del reino de Nápoles*, i directe antecessor de Renao en el càrrec de mestre de cerimònies, fou una figura vinculada a la institució virregnal ja des dels temps del primer duc d'Alcalá Pedro Afán de Ribera, virrei entre 1559 i 1571. El singular del cas de Díez de Aux és que el seu *Libro* estava dedicat a Antonio Álvarez de Toledo, V duc d'Alba (virrei entre 1622 i 1629), i totes les lloances que poden llegir-se en la seva obra anaven dirigides a un duc d'Alba que, finalment, va acabar per prescindir dels seus serveis i prenent els d'un nou mestre de cerimònies: Jusepe Renao. Un agraïment força peculiar per part de l'aristòcrata. El seu successor, a més, no tindria cap inconvenient a l'hora de plagiar literalment passatges complets del treball de Díez d'Aux per al seu propi *Libro de los Virreyes...* i sense cap cita d'autèntica autoria. Un fet, naturalment, ben freqüent en l'època.

El text de Díez de Aux, que es conserva a la Biblioteca de la Institución Colombina de Sevilla, mss. 59-2-9, dóna prou importància al tarannà normatiu de les cerimònies, presentant-les com un veritable *saber* cerimonial:

Habiendo trabajado y servido cuarenta años en el Palacio Real de esta Ciudad y Reino en el oficio de maestro de ceremonias [...], ultra muchos de práctica, y discurso de todos los virreyes [...], leído muchos libros, y historias, del curso, vida y modo de gobierno de todos los que en este Reino han habido desde el Gran Capitán hasta hoy [...]; trabajado con mucha diligencia por la práctica y experiencia [...] he tomado atrevimiento de escribir [...] (foli 4r).

Pràctica i experiència. Un binomi que dibuixa la característica naturalment tradicional de la cerimònia. Res per inventar. Molt per estudiar. Tradició i repetició. El del mestre de cerimònies era un treball de certa precisió i, en una societat cortesana profundament preocupada pels conflictes d'ordre i precedència, l'horitzó del cerimonier no podia ser un altre que el de l'encert.

Per ubicar aquests textos en el seu temps i el seu àmbit geogràfic el treball de recerca ha contextualitzat els cerimonials hispànics i pontificis dels segles XVI i XVII per establir una visió general del cerimonial a la Mediterrània cristiana.

Les interferències són múltiples: cal tenir en compte que el text de Jusepe Renao incorporà a les seves pàgines una completa descripció del conclave papal com a cerimònia digna d'ésser tinguda en compte per la seva solemnitat. Tanmateix, Nàpols era un regne feudatari del pontífex romà. A més, feu contínues referències als que eren els usos de la cort del rei d'Espanya, regida sota una sòbria etiqueta borgonyona, assenyalant així els seus referents més directes.

D'altra banda, per comprendre el paper dels cerimoniers en l'engranatge de la cort virregnal, aquesta recerca s'ha proposat conèixer el marc vital i professional dels mestres de cerimònies, que pot ser dibuixat gràcies a les referències que del seu ofici o, fins i tot, d'ells mateixos,

fan al llarg dels textos. Els testaments —concretament el de Jusepe Renao— i la recerca ja portada a terme pels estudiosos complementen aquest aproximació a les seves carreres.

Un tercer bloc del treball de recerca desglossa el manual de cerimònies de Jusepe Renao, en relació amb els textos dels seus predecessors, i sistematitza parcialment el cerimonial dels virreis de Nàpols en dues direccions: la projecció de la imatge del virrei i l'emulació del vincle que unia el regne de Nàpols amb el seu monarca. En conjunt, es dibuixa una pràctica de govern duta a terme també a través de les cerimònies, incardinades en un context més ampli, el corpus normatiu cerimonial al qual autors com Renao contribuïren decisivament. Autors que, en darrer terme, forjaren el cerimonial com un mitjà de comunicació política i de transmissió de missatges i d'idees, no tant com un mitjà de coacció política.